

11. Luciene Tesnière'in Bağımsal Dil Bilgisinde Hiyerarşı ve Türkçede Sözcüklerin Hiyerarşik Yapısı¹

Neslihan KARACAN²

APA: Karacan, N. (2024). Luciene Tesnière'in Bağımsal Dil Bilgisinde Hiyerarşı ve Türkçede Sözcüklerin Hiyerarşik Yapısı. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö14), 195-212. DOI: 10.29000/rumelide.1454373.

Öz

Herhangi bir dildeki cümlelerin, sözcüklerin nasıl yapılandırıldığını, bu sözcüklerin sıralanma biçimini, cümlenin yapısını ve bu yapıların ne şekilde kullanıldığını inceleyen bilim dalı söz dizimidir. Söz diziminde sözcükler birbirleri ile bağımsal ilişkileri çerçevesinde dil bilimsel kurallar çerçevesinde birliktelik kurarlar ve bu bağımsal birlikteliğin sonucunda anlam ortaya çıkar. Söz dizimi dil bilimcilerin dil araştırmalarında en çok ilgilendiği alanlardan biridir. Fiilin merkeze alındığının görüldüğü bağımsal dil bilgisinde bağımsal ilişkilerin bazıları evrenseldir ve her dilde aynı görülürken bazıları ise dillere özgüdür. Yapısalcı dil bilimi kuramının temsilcilerinden olan Luciene Tesnière, *Éléments de Syntaxe Structuree* eserinde ortaya koyduğu *bağımsal dil bilgisi (dependency grammar)* ile sözcüklerin bağımsal ilişkilerinin farklı boyutlarını ele aldı. Bunlardan biri de söz diziminde sözcüklerin birbirleriyle olan ilişkilerinin yatay bir düzlemde değil de hiyerarşik olarak dikey bir düzlemde gerçekleştiğidir. Bu dikey düzlemde sözcükler arasında ast-üst ilişkisi vardır. Bazı sözcükler cümlenin oluşumunda daha yukarıda yer alırken bazı sözcükler ise bu piramitte daha aşağılarda yer alır. Bu çalışmada, hiyerarşik olarak yöneticiler ve tamlayanlar arasındaki bağımsal ilişki bağımsal dil bilgisi kuramının ışığında, Türkçede cümlede merkezi yönetici olabilen fiil; yüklemcil cümlelerde merkezi yönetici olabilen edat, sıfat, zarf, isim ve son olarak düğümlerin yöneticisi olabilen edat, sıfat, zarf ve isimlerin konumları değerlendirilmiştir. Değerlendirmede hem Türkiye Türkçesi hem de Eski Türkçeden cümle örneklerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: bağımsal dil bilgisi, söz dizimi, hiyerarşı, sözcük, Türkçe, Luciene Tesnière.

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: %6

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 16.01.2024-**Kabul Tarihi:** 20.03.2024-**Yayın Tarihi:** 21.03.2024; **DOI:** 10.29000/rumelide.1454373

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlleme

² Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Türkçe ve Yabancı Dil Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi / Lecturer. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat University, Turkish and Foreign Language Teaching Application and Research Center (Antalya, Türkiye), karacan57@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0003-1784-1132, **ROR ID:** https://ror.org/01zxaph45, **ISNI:** 0000 0004 5896 2261, **Crossref Funder ID:** Q21523975

Hierarchy in Luciene Tesnière's Dependency Grammar and the Hierarchical Structure of Words in Turkic³

Abstract

Syntax is the branch of science that studies how sentences and words in any language are structured, the way these words are ordered, the structure of the sentence and how these structures are used. In syntax, words form a relationship with each other within the framework of grammatical rules, and meaning emerges because of this dependent relationship. Syntax is one of the areas that linguists are most interested in in language research. In dependent grammar, where the verb is seen to be at the center, some of the dependent relations are universal and are seen the same in every language, while some are specific to languages. Luciene Tesnière, one of the representatives of the structuralist linguistics theory, discussed the different dimensions of the dependent relationships of words with the dependency grammar she put forward in her work *Éléments de Syntaxe Structuree*. One of these is that the relationships of words with each other in syntax occur not on a horizontal plane, but on a hierarchical vertical plane. In this vertical plane, there is a superior-subordinate relationship between words. While some words are higher in the formation of the sentence, some words are lower in this pyramid. In this study, the dependent relationship between managers and complements hierarchically, in the light of the dependent grammar theory, the verb that can be the central manager in the sentence in Turkish; The positions of prepositions, adjectives, adverbs, and nouns that can be central managers in predicate sentences, and finally the positions of prepositions, adjectives, adverbs, and nouns that can be managers of nodes have been evaluated. In the evaluation, sentence examples from both Turkish language and Old Turkic languages were included.

Keywords: dependency grammar, syntax, hierarchy, word, Turkish, Luciene Tesnière.

³ It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 6

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, Article Registration Date: 16.01.2024-Acceptance Date: 20.03.2024-Publication Date: 21.03.2024; DOI: 10.29000/rumelide.1454373

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Giriş

Dil biliminde her dilin yapısını hatta evrensel olarak dillerin ortak yapılarını ortaya koymayı hedefleyen dil bilimi kuramları vardır. Bu kuramlar içerisinde de dillerin söz dizimi konusu kendine geniş yer bulmuştur. Doğal dillerin yapısını ortaya koyduğu, ölümünün ardından 1959 yılında yayımlanan *Éléments de Syntaxe Structuree-* Türkçeye Yapısal Söz Diziminin Öğeleri olarak çevrilebilecek- adlı eseriyle Luciene Tesnière, *bağımsal dil bilgisi (dependency grammar)*'nin kurucusu kabul edilir. Aslında eserin basım tarihi ve kuramın kuruluşu dil bilimciler tarafından 1959 olarak kabul edilse de Tesnière; bağımsal ilişkiler, stemma'lar(*ağaç diyagramı*)⁴ ve sözcükler arasındaki bu bağların hiyerarşik düzeni nasıl kurduyuyla ilgili ilk fikirlerini 1932 yılında temellendirdiğini ve 1934 yılında Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg'da yayımlanan *Comment contruire une syntaxe? (Söz dizimi nasıl oluşturulur?)* adlı çalışmasıyla ortaya koyduğunu söyler (Tesnière, 2015, s. 8).

Tesnière bağımsal dil bilgisi kuramında geleneksel söz dizimi anlayışını yıkar. O özne ile yüklemi cümlede hiyerarşik olarak eşit düzeyde gören dil bilgisi anlayışına karşı çıkar ve yüklemi/fili cümlelerin merkezine alır ve hiyerarşik olarak da en üste çıkarır (Tesnière, 2015).

Tesnière'ye göre söz dizimi, bağlantılar ile oluşan sistematik bir yapıdır. Bu bağlantılar cümlede çizgisel bir düzlemde gerçekleşmez. Askerî terimler ile tanımlamak gerekirse cümleyi oluşturan yapılar arasında ast-üst ilişkisi vardır. Bu bakımdan bazı sözcükler piramitte üstte bazıları altta yer alır. Prensipten her bağlantı bir üst terim ile bir alt terimi birleştirir. Üst terime *yönetici(governer)*, alt terime ise *ast (subordinate)* denir (Tesnière, 2015, s. 5). Bağlılık ilkesi, en önemlisi sınıfları belirlemeye hizmet eden ve ikinci en önemlisi alt sınıfları belirlemeye hizmet eden bir kriterler hiyerarşisinin kurulmasına yol açar (Tesnière, 2015, s. 45).

Tesnière'nin kuramı, cümlelerin çizgisel düzeni ile yapısal düzeni arasındaki farka dayanır. Tek boyutlu olan çizgisel düzen konuşma sırasında gerçekleşir ve gözlemlenebilir. Yapısal düzen ise çok boyutlu ve gizlidir. Yapısal düzeni gösterebilmek için Tesnière kendisinin "*stemma*" diye adlandırdığı bir grafik gösteriminden yararlanır. Ağaç diyagramı söz dizimsel yapılardaki yatay ve dikey ilişkileri görselleştirmeye yarar (Aydın & Torusdağ, Dependency Grammar of Lucien'e Tesnière in The Perspektife of Turkish, English and French, 2013, s. 190). Yapısal söz diziminin konusu olan cümlelerin incelenmesi, esas olarak bağlantılarının hiyerarşisinden başka bir şey olmayan yapının incelenmesidir. Bağlantı çizgisi dikeydir çünkü bir üst terim ile bir alt terim arasındaki bağlantıyı simgelemektedir.

Ağaç diyagramları cümlede bağlantıların hiyerarşisini açıkça gösterir; bağlantıları gruplar halinde birleştiren çeşitli düğümleri şematik olarak sunar ve dolayısıyla cümlelerin yapısını görsel olarak ortaya koyar. Başka bir deyişle ağaç diyagramı -cümlelerin yapısal şeması- soyut bir kavramın görsel bir temsilidir (Tesnière, 2015, s. 8).

Tesnière'nin bahsettiği bu ast-üst ilişkisinin gösterildiği ağaç diyagramları hiyerarşik bir modeldir ve en üstte ise her zaman fiil bulunur. Örneğin, *Ali geldi* cümlesini ağaç diyagramında şöyle göstermek mümkündür:

⁴ Bu çalışmada *stemma* terimine karşılık olarak *ağaç diyagramı* terimi kullanılmıştır.

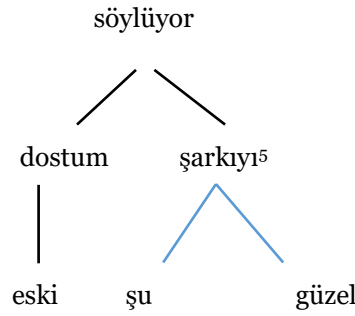
geldi

|

Ali

Ağaç diyagramı 1

Bir cümlede prensipte bir ast yalnızca tek bir yöneticiye bağlı olabilir. Buna karşın bir yönetici birden fazla astını yönetebilir. Örneğin: *Eski dostum şu güzel şarkıyı söylüyor.*

Ağaç diyagramı 2

Bir veya daha fazla astını yöneten her yönetici, *düğüm (node)* adı verilen kümeyi oluşturur. Dolayısıyla bir düğüm, bir yönetici ve yöneticiye doğrudan veya dolaylı olarak bağımlı olan ve yöneticinin bir anlamda bir demet halinde birbirine bağlandığı tüm astlardan oluşan bir küme olarak tanımlanır (Tesnière, 2015, s. 6).

Bir sözcük hem daha üstteki bir sözcüğe bağlı olarak tamlayan konumunda hem de hiyerarşik açıdan daha alttaki bir sözcüğün yöneticisi olabilir (Tesnière, 2015, s. 6). *Ağaç diyagramı 2*'de görüldüğü gibi *dostum* sözcüğü *eski* sözcüğünün yöneticisi durumundayken *söylüyor* sözcüğünün tamlayanı durumundadır.

Tesnière'ye göre, tıpkı bağlantılarda olduğu gibi düğümler üst üste bindirilebilir. Bu nedenle, tıpkı bağlantılar hiyerarşisi olduğu gibi, düğümlerin de bir hiyerarşisi vardır. Bir cümlenin tüm astlarını yöneten *yönetici* tarafından oluşturulan *düğüm (node)*, düğümlerin düğümü (node of node) veya *merkezi düğüm (central node)*'dür. Bu merkezi düğüm cümlenin merkezinde yer alır ve çeşitli unsurları tek bir demet halinde bağlayarak yapısal bütünlüğünü sağlar. *Merkezi düğüm* genellikle fiildir. Ancak hiçbir şey bir cümlenin merkez düğümünün bir isme, bir sığata veya bir zarfa sahip olmasını engellemez. Bu durumlar günlük konuşmalarda ve edebi eserlerin başlıklarında sıklıkla görülür (Tesnière, 2015, s. 7). Bunun yanı sıra fiil dışındaki sözcüklerin yüklemcil oldukları durumlarda da görülebilir.

Söz diziminde her sözcüğün ast ve üst ilişkisini daha iyi kavramanın ve bu hiyerarşik yapının etraflica çözümlenebilmesi için aslında sözcük üzerinde durmanın da faydası vardır. Tesnière'nin söz dizimine getirdiği yenilikçi ve devinimsel bakış açısı, sözcüğe yaklaşımında da görülür. Cümle çözümlemesinin yanı sıra anlamsal yöne de ağırlık vererek sözcük sınıflandırmasına da kuramında genişçe işlemiştir.

⁵ Ağaç diyagramında bağlantıyı gösteren mavi çizgiler o yönetici için seçimlik yani zorunlu olmayan ögeyi göstermektedir.

Her ne kadar basit görünse de sözcüğün tanımı dilbilimciler için son derece hassastır. Belki de çoğu zaman cümle kavramıyla başlayıp sözcük kavramına ilerlemek yerine, sözcük kavramıyla başlayıp cümle kavramına doğru ilerlemek mümkündür. Aslında, başlangıç noktası olarak sözcüğü kullanarak cümleyi tanımlamak mümkün değildir; bunun yerine cümleyle başlayıp sözcüğe doğru ilerlemek gerekir, çünkü cümlenin kavramı mantıksal olarak sözcük kavramından önce gelir. Cümle konuşma zincirinde doğrusal bir sırayla görüldüğünden, sözcük bu zincirin bir parçasından başka bir şey olarak tanımlanamaz. Ve yine de doğrusal bir parça, iki nokta arasındaki çizginin bir kısmıdır. Benzer şekilde, bir sözcük, konuşulan zincirin arasında uzanan bir kısmıdır. Başka bir deyişle, sözcük tek başına tanımlanamaz; bunun yerine yalnızca nerede başlayıp nerede bittiğini işaretleyen kesintiler açısından tanımlanmalıdır (Tesnière, 2015, s. 18).

Bağımsal dil bilgisinde sözcük bir araçtır ve düşünceleri ifade etme mekanizmasında yani dilde her sözcüğün işlevine *rol (role)* denir. Yönetici -asında merkezi düğümü oluşturan yönetici- farklı astlarla olan farklı bağlantıları tek bir grup halinde birleştirebilir; buna *düğüm işlevi (nodal function)* adı verilir. Bir grup asla tek bir yöneticiden daha fazlasına ve bu yönetici hiçbir zaman tek bir işlevden daha fazlasına sahip değildir; düğüm işlevi, her zaman değişmeden kalır (Tesnière, 2015, s. 32). Ancak astlarda durum tam tersi yöndedir; bir yönetici birden fazla ast alabilir.

Sözcüklerin hiyerarşik düzeninde yapısal düzlem ile anlamsal düzlem arasında ters orantı vardır. Bir sözcük yapısal hiyerarşide ne kadar aşağıda yer alıyorsa, cümlenin anlamı açısından önemli olma olasılığı da o kadar artar; sanki yöneticinin rolü yalnızca astın anlamsal etkisini desteklemek gibidir (Tesnière, 2015, s. 37).

Dilde bulunan sekiz farklı sözcük türünün (fiil, isim, edat, zarf, sıfat, bağlaç, zamir, ünlem) Türkçede yalnızca beş tanesi yönetici olabilir ve düğüm kurabilirler. Peki hangi sözcükler söz diziminde yönetici olabilir ve düğümler oluşturabilir? Tesnière'in sözcükleri dolu ve boş sözcükler olarak değerlendirdiğinden bahsetmiştik. Ona göre dört tip dolu⁶ sözcük vardır ve bu dört tip sözcük *fiil, isim, sıfat ve zarftır*. Doğası gereği sıfat isme daha yakındır, oysa zarf fiile daha yakındır. Sıfat isim için ne ise, zarf da fiil için odur. Sonuç olarak, eğer bir isim fiile dönüşüyorsa, sıfatın da zarfa dönüşmesi gerekir. Bu dört unsur söylemin temel taşlarıdır. Bu bakımdan Tesnière bu dört sözcüğün söz dizimindeki özellikleri ve ilişkilerini dolu sözcüklerin temel dörtgeninde belirtmiştir.

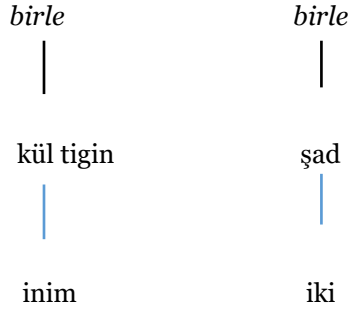
	Töz	Süreç
Somut	isim	fiil
Soyut	sıfat	zarf

Tablo 1. Dolu sözcükler (full words) (Tesnière, 2015, s. 56)

Tesnière, çalışmasında sözcükleri elbette Fransızca temelli kategorize etmiştir. Ancak bu sözcüklere ek olarak Türkçede edatlar da yönetici olurlar ve söz diziminde düğümler kurar. Bu sözcüklerin ve düğümlerinin söz dizimindeki hiyerarşik konumları aşağıda Türkçenin farklı dönemlerinden örneklerle

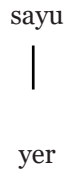
⁶ Türkçe dil bilgisi literatüründe *anlamlı* (Korkmaz, 2007) ya da *sözlüksel* (Delice, 2012), (Boz, 2019), (Boz, 2020), (Aksan, 2020) olarak nitelenen sözcüklerdir.

Ağaç diyagramı 4

“*inim kül tegin birle eki řad birle...*” (kardeřim Kül Tigin (ve) iki řad ile...) KT D 27.

Ağaç diyagramı 5

“*yer(T-isim) sayu(edat) (... her yere)* KT G 9, BK K 7.

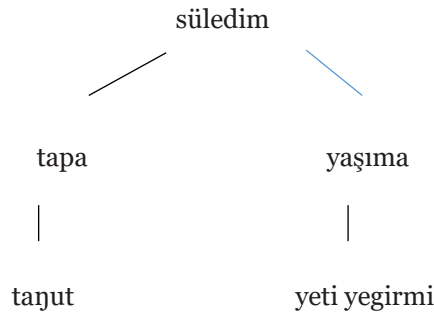
Düğüm içinde yönetici olan edatlar zorunlu öge olarak bir isim, zamir, filimsi alabilirler. Tamlayıcılarının sayıları, türleri, biçim bilgisel olarak alabilecekleri biçim birimler istemin konusudur. Burada detaylı olarak bunlara değinilmeyecektir.⁸ Edat düğümünün söz dizimindeki yerine değinecek olursak fiillerin söz diziminde cümlenin kurucusu olduğunu daha önce belirtmiştik. Buradan yola çıkarak edatlar, söz diziminde öncelikli olarak fiillerin astı konumunda görünürler.

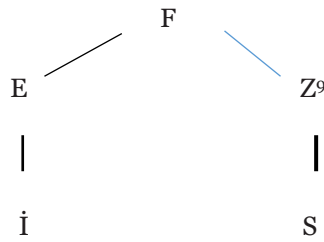
Ağaç diyagramı 6

“*keşeres tapa bardı*” (Kengeres’e doğru gitti.) KT D 39.

⁸ Geniş bilgi için bkz: (Karacan, 2023)

Ağaç diyagramı 7

Ağaç diyagramı 8

“yeti yegirmi yaşıma *tañut tapa süledim*” (On yedi yaşında Tangut’a doğru sefer düzenledim.) BK D24.

Edatlar bunun dışında sıfat ve isimlerin yönetiminde ast pozisyonunda bulunup hiyerarşik olarak bu sözcüklerin yönetimindeki düğümler içerisinde daha aşağı pozisyonlarda görülebilirler. Ağaç diyagramı ile bu düğümlerin hiyerarşik bağlantıları şu şekilde gösterilebilir:

⁹ Bu durumda Zarf düğümü bu cümle için “süledim” filinin zorunlu ögesi değildir. Cümlemin anlamı için bulunması zorunlu değildir. Ancak “tapa” yöneticisi ile kurulmuş “tañut tapa” düğümü “süledim” filinin yapıldığı yönü göstermesi bakımından zorunlu ögedir. Bu yüzden bu iki öge arasındaki hiyerarşik bağ siyah olarak gösterilmiştir.

Ağaç diyagramı 9

“... noş teg tatıghg yağmur suvın ...” (... noş gibi tath yağmur suyunu...) Kuanşı 202.

Bu örnekte “teg” edatı “tatıghg” sıfatının astı olarak yer alır. Yani söz diziminde var olabilme sebebi “tatıghg” sıfatıdır.

şefi çilerni

|

adın

|

tañrıdın

Ağaç diyagramı 10

“tañrıdın adın şefi çilerni” (...Tanrıdan başka şefaatçileri...) KuT. 35/2a1.

Bu cümlede “şefi çilerni” isminin astı ve “tañrıdın” isminin yöneticisi olarak yer alır. Yani edatlar, söz diziminde yönetici pozisyonunda yer alabilen, düğüm oluşturabilen sözcüklerdir. Fiillerden sonra yönetim potansiyeli en güçlü sözcük türüdür çünkü zorunlu istem boşlukları açar yani zorunlu astlar ile söz diziminde varlık gösterirler. Bunun dışında hiyerarşik olarak fiillerin, sıfatların ve isimlerin astları konumunda yer alırlar.

3. Sıfatların hiyerarşik durumu

Şu durumu yeniden vurgulamak gerekir ki söz diziminde düğüm oluşturabilen her sözcük kendi düğümünün yöneticisi konumundadır. Buradan hareketle diyebiliriz ki düğümü oluşturabilen bir isim ise isim kendi düğümünde yöneticidir; bir edat ise edat, bir sıfat ise sıfat yönetici konumundadır. Bağımsal dil bilgisinde yönetici olabilen her sözcük bir tamlayana ihtiyaç duyduğundan -zorunlu ya da seçimlik- doğal olarak bu yöneticinin istem potansiyeli ortaya çıkar. Sözcüklerin bağımsallıkları ile ilgili çalışmalar da çoğunlukla sözcüklerin bu istem potansiyelini yani düğümdeki mantıksal, -ya da niceliksel- söz dizimsel, anlamsal istem boyutlarını ele alır.

Bu çalışmada Türkçe söz diziminin bir bütün olarak ele alındığında hangi sözcük türlerinin yönetici olarak düğümler kurabildiği ve hiyerarşik olarak dikey düzlemde üst ve ast sözcük türlerini yönetici ya da tamlayan olarak alabildiklerini önemsiyoruz. Bugün daha çok bilgisayarlı dil biliminin alanına giren bilgisayar destekli çeviri ve çeviri programı yazılımları geliştiren şirketlerin de en çok ilgilendiği konulardan biri de budur. Özellikle dil bilimi ve bilgisayar bilimlerinin birleşimi olarak uygulamalı bilgisayarlı dil bilimi, dil bilimsel verilerin, analiz ve modellenmesi için bilgisayar teknolojisinin kullanılmasını içerir. Dillerin modellenmesinde temel nokta ise sözcükler arasındaki bağıntılardır.

Bunun dışında, Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesinde en bilinmesi gereken konulardan biri de Türkçe söz diziminde sözcüklerin hiyerarşik konumudur.

Sıfatlar, Türkçe dil bilgisi kaynaklarında *önad* olarak da adlandırılır. Buradan hareketle Türkçe söz diziminde bir yanlış algının hem başlangıcı hem de devamı görülebilir: sıfatlar, isimlerin önüne gelen isimlerdir.

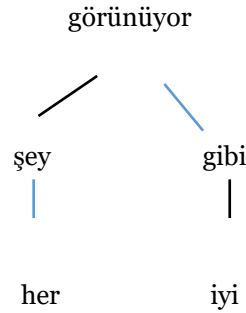
Düğümün yöneticisi olan sözcük düğüme de adını verir. Örneğin fiil düğümünde yönetici fiildir; edat düğümünde yönetici öge edattır. Geleneksel literatürümüzde yine *sıfat tamlaması* olarak adlandırılan, sıfatların içinde bulunduğu yapılar bağımsallık açısından tamamen yanlış adlandırmanın kurbanıdır ve bu düğümlerde sıfat yönetici değildir.

Peki sıfatların söz diziminde bağımsallık ilişkileri nedir? Hiyerarşik açıdan konumu nedir? Düğüm oluşturduklarında hangi tip sözcükleri yönetebilirler?

Tesnière'in kuramında sıfatlarla ilgili -filler kadar olmasa da- bilgilere de genişçe yer verdiğini görürüz. Sıfatlarla ilk tespiti yönetici olabildikleri dolayısıyla düğüm oluşturabildikleri ve böylece tamlayanlara ihtiyaç duyduğu noktasındadır. Alabildikleri bu tamlayıcılar yani düğümünde sıfatın astı olabilen ögeler zarflardır.

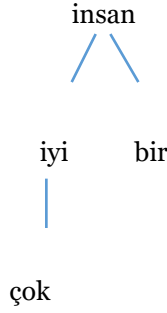
Sıfat, yan öge olarak yalnızca bir zarfa sahip olabilirken, düğümler hiyerarşisinde daha alt sıralarda yer alan zarfın da diğer türden yan sözcükleri alamaması gerekir. Sıfat isim için ne ise, zarf da fiil için odur. Zarf sıfatla yalnızca tanım gereği bağımlı olma özelliğini değil, aynı zamanda bir zarftan başka hiçbir şeyi yönetememe özelliğini de paylaşır (Tesnière, 2015, s. 184).

Doğası gereği sıfat isme daha yakındır ve bu nedenle birçok dilde isim ve sıfat arasındaki ayrım anlaşılması güçtür. *İyi, yeni* kelimeleri hem isim hem de sıfat olarak kullanılır (Tesnière, 2015). Türkçede bu durum özellikle sıfatların düğümdeki ve söz dizimindeki konumlarına göre onların işlevlerinin değişebileceğini göstermektedir.

Ağaç diyagramı 11

“Her şey iyi gibi görünüyor.” cümlesinde iyi, edat düğümünde zorunlu bir tamlayan olarak isim işlevinde görülür.

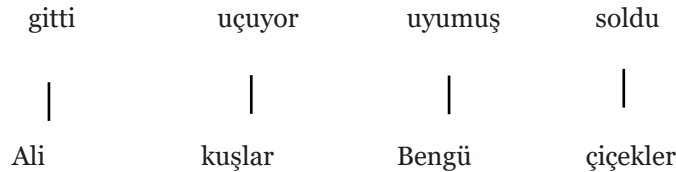
Ağaç diyagramı 12

“Çok iyi bir insan” isim düğümünde iki ayrı sıfatın hiyerarşik olarak eşit düzlemde olduğu görülmektedir: *iyi* ve *bir*. “iyi”nin yönetici-sıfat olduğu “çok iyi” sıfat düğümünde “çok” ile sıfatın tamlayan olarak “zarf” aldığı görülüyor.

Düğüm hiyerarşisinde aşağıya indikçe olası ast türlerin sayısı azalır. Sıfatlar da hiyerarşik olarak söz diziminde alt sıralarda yer aldığı ve sıfat için pratikte mümkün olan tek yardımcı zarf olduğu için sıfat düğümünün olanakları bu nedenle oldukça sınırlıdır (Tesnière, 2015, s. 178). Özetle denilebilir ki sıfatlar söz diziminde isimlerin astları olurlar. Yönetici oldukları sıfat düğümlerinde ise sadece zarfların üstleri/yöneticileri olabilirler.

4. İsimlerin hiyerarşik durumu

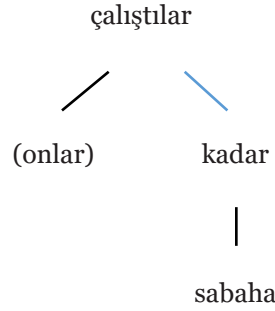
Türkçede fiiller Doğan’a göre, Türkçede fiiller en fazla dört istemli olabilmektedir: *Türkçe fiiller, ifade ettiği temel süreç tiplerine göre bir istemli fiiller, iki istemli fiiller, üç istemli fiiller ve dört istemli fiiller* (Doğan, 2011, s. 449). Fiilin zorunlu tamlayıcılarının özellikle özne açısından değerlendirildiğinde birinci tamlamayı her zaman isimdir çünkü her fiil onun bir varlık tarafından gerçekleştirilmesine mecburdur. Bu bakımdan isimler söz diziminde merkezi fiilin astı konumunda ilk olarak yer alırlar.

Ağaç diyagramı 13

Yukarıda gösterilen ağaç diyagramlarında fiilin gerçekleşmesinde bir öge zorunludur ve bu öge bir isim ile tamamlanabilir. Yani sembolik olarak aşağıdaki diyagram ile söz diziminde gerçekleşirler:

Ağaç diyagramı 14

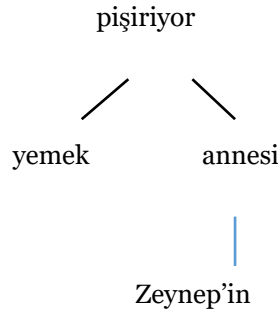
Bu ilkedden kolayca anlaşılacağı gibi isimler, zorunlu istem boşlukları açan edatların da astları olarak edat düğümlerinde yer alırlar.

Ağaç diyagramı 15

“Sabah kadar çalıştılar” cümlesinde “sabaha” ismi “kadar” edatının astı konumundadır. Ancak isimler yönetici olabilirler mi?¹⁰ Tesnière’in isimlere bakış açısı geleneksel dil bilgisinden biraz farklıdır. O isimleri *genel isimler* (*general nouns*) (*who?, nobody*) ve *özel isimler* (*particular nouns*) (*horse, Alfred*) olarak iki grupta inceler.¹¹ Özel isimler, uzantılarına ve anlamlarına göre, birbirlerine ters yönde değişen genel isimlere ve özel isimlere bölünebilir. Özel isimler bireylere uygulandıkları için en sınırlı kapsamlara sahiptirler, ancak aynı zamanda bu bireylerin sonsuz sayıda nitelikleri olduğundan, anlamları da çok geniştir; Alfred Genel/cins isimlerin daha geniş bir uzantısı vardır, çünkü isimlerinden de anlaşılacağı gibi, daha küçük veya daha büyük birey gruplarında ortaklardır. Aynı zamanda, bu grupların daha az sayıda ortak niteliği olduğundan, daha az geniş bir niyetleri vardır (Tesnière, 2015, s. 60).

İsimler, isim düğümlerinde yönetici olurlar. Ancak isim öbeklerinde isimlerin astları çoğunlukla seçimlidir. Örneğin bir fiilin zorunlu olarak yönettiği isim bir isim düğümü şeklinde görülebilir:

Ağaç diyagramı 16

“Zeynep’in annesi yemek pişiriyor.” cümlesinde “yemek” ve “annesi” isimleri “pişirmek” fiili için zorunlu tamlayıcılardır ve “pişirmek” fiili için eşit düzeyde vazgeçilmezdir. Ancak “Zeynep’in annesi” isim düğümünde “annesi” sözcüğü yönetici konumundadır ve “Zeynep’in” ismi “annesi” ismi için seçimlidir.

¹⁰ Çalışma sözcüklerin hiyerarşik konumları ile sınırlı tutulduğundan istem potansiyeliyle ilgi detaylara girilmemiştir. Ancak isimlerin istem potansiyelleri için bkz. (Doğan, 2015a)

¹¹ Genel isimler genellikle geleneksel dil bilgisinde zamir olarak belirtilir. Burada Tesnière, zamir teriminin kesin anlamını saklı tutar ancak onları kategorik olarak isimler içerisinde değerlendirir (Tesnière, 2015, s. 59).

Tesnière'in *filler için zarflar ne ise zarflar için de isimler odur*, ilkesini hatırlayacak olursak isimlerin sıfatların yöneticisi konumunda olduğunu görürüz:

gülümsüyor

|

kadın

|

güzel

Ağaç diyagramı 17

“Güzel kadın gülümsüyor.”

Üstelik birbiriyle anlamsal olarak çelişmediği sürece bir ismin ast olarak alabileceği sıfatlar -zarflar ve sıfatların aksine- sınırsızdır.17. Ağaç diyagramında görüleceği gibi “güzel” sıfatı “kadın” isminin astıdır ve “kadın” ismi için seçimlidir.

gülümsüyor

|

kadın

güzel genç ela gözlü

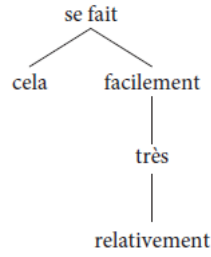
Ağaç diyagramı 18

“Güzel, genç, ela gözlü kadın gülümsüyor.”

17. ağaç diyagramında “kadın” isminin aldığı seçimlik olan sıfat türünde sözcükleri genişletilmiş olarak ağaç diyagramı 18’de görmek mümkündür. Tekrar edilecek olursa birbiriyle anlamsal açıdan çelişmediği sürece isimler sınırı olmaksızın seçimlik olarak sıfat olabilir. Özetle, isimler söz diziminde hiyerarşik olarak sıfatların ve bir başka ismin ise yöneticisi olabilirler.

5. Zarfların hiyerarşik durumu

Düğümleler hiyerarşisi zarflar düzeyine indiğinde, teorik olarak hiçbir şey birbirine bağlı zarfların sayısını sınırlamaz. Bununla birlikte, üç ardışık zarfın bir dizilimi oldukça nadirdir: *Cela se fait relament tres facilement* “That is done relatively very easily”/ “Bu nispeten çok kolayca yapılır.”

Stemma 183

Resim 1. Zarfların hiyerarşik durumu (Tesnière, 2015, s. 185).

Tesnière'nin yaptığı tespit Fransızca ve İngilizce bakımından doğru olsa da Türkçede üç zarfın ardışık dizilimi görülmez. Türkçe için bu durum iki zarfın birbirine bağlı olması ya da zarf-sıfat-zarf bağlantısı şeklinde görülür:

yürüdük

|

fazla

|

epeyce

Ağaç diyagramı 19

“Epeyce fazla yürüdük.”

Bunun dışında zarflar bağımsallık ilişkisi bakımından fiiller, sıfatlar ve zarflar ile ilişki kurabilirler. Fiillerin her zaman astı konumunda yer alırlar. Ayrıca astı konumunda kendi gibi bir başka zarfı tercih edebilir ya da bir sıfatı yönetimi altında bulundurabilir.

6. Yüklemcil olarak sözcüklerin hiyerarşik konumu

Yüklemcil olarak her sözcük türü fiil gibi merkezi yönetici konumunda yer alırlar. Yüklemcil sözcük sınıflarının istem yapıları üzerinde duran çalışmalarda çoğunlukla fiiller, edatlar ve bunlardan daha az olmak kaydıyla da fiilden türemiş isim, sıfat ya da zarf-fiillerin istem çerçeveleri üzerinde durulmuştur (Aydın Özkan, 2017, s. 194).

Fiiller dışında sözcüklerin cümlede yüklem olması durumunda onlara eşlik eden bir “i-, ol-“ fiili vardır. Tesnière bu tür yapılarla bulunan yüklemeleri *nominal verb (adıl-fiil)* olarak adlandırır. Başta Avrupa dilleri olmak üzere birçok dilde fiil cümlesinin hakimiyeti o kadar güçlüdür ki yüklem cümlelerinde bile karşımıza çıkar. Daha sonra yapısal merkez olarak seçilen fiil genellikle “be” (İng. be Tr. ol-, i-, Lat. est, Alm. ist, İsp. es, İtal. è vb.) olur çünkü olmak, bir durumu en doğal şekilde ifade eden fiildir (Tesnière, 2015, s. 154).

Tabi ki tek fark bu değildir. Fiil dışındaki sözcükleri yüklemcil yapan bir fiilin varlığının yanında konum yasası da sözcüğün hiyerarşik konumunu etkileyen faktörlerden biridir. Örneği sıfatları ele alırsak yüklemcil yani adıl-fiil olarak cümlenin merkez düğümünü kurduğunda sıfatın değerinin göstergesinin iki yapı (sıfat veya yüklemcil-sıfat) arasındaki farka bağlı olduğunu ve sıfatın isimden önce mi yoksa sonra mı geldiğinin onun sıfat mı yoksa yüklemcil-sıfat mı olduğunu belirler (Tesnière, 2015, s. 151).

Birçok dilde, niteleme sıfatının bağlı olduğu isimden önce telaffuz edilir. Yine de aynı dillerde yüklemcil-sıfatın fiile göre zıt bir konumda yer aldığı, yani fiili takip ettiğini görülür. Başka bir deyişle, aşağıda örneklendirilen *iyi* sıfatı, isimden önce geliyorsa niteleyici bir sıfat, isimden sonra geliyorsa yüklemcil-sıfattır. *Konum yasası (law of position)* onun hiyerarşik durumunu da tamamen değiştirir. Tesnière bu konum yasasının Orta Asya ve Sibirya'nın neredeyse tamamını işgal eden Ural-Altay dillerinin çoğunluğunun söz diziminin merkezinde yer aldığını eserinde aşağıdaki tabloda verildiği şekilde belirtir:

Turkish	<i>Dil iyi</i> tongue good	
Tatar	<i>Til yorš</i> tongue good	
Chuvash	<i>Šelxe laix</i> tongue good	'The tongue is good.'
Udmurt	<i>Kil dzeč</i> tongue good	

Resim 2. Konum yasası (Tesnière, 2015, s. 150).

Çalışmada uzunca bahsedilen durumu özetlemek gerekirse dillerde *tamlayanların (participants)* işlev açısından hiyerarşik bir yapısı vardır. Türkçe gibi yalın-belirtme tipi dillerde tamlayanların aşamalı yapısı şu şekildedir: ÖZNE> DOLAYSIZ NESNE> DOLAYLI NESNE. Diğer bir deyişle yalın-belirtme tipi dillerde yönetici-katılan ilişkisi söz dizimsel işlevler açısından değerlendirildiğinde, cümlede birinci katılanın özne, ikinci katılanın dolaysız nesne ve varsa üçüncü katılanın ise dolaylı nesne olduğu görülecektir (Aydın Özkan, 2017, s. 188).

Ancak isimlerin isimleri yönetebilmesi o isim düğümleri içinde mümkün olsa dahi bunu adıl biçim birimleri ile yapabildiği görülür: *ev-in balkon-u, ana-sı-nın kuzu-su*. Yalnız cümlede öznenin yüklemle ilişkilerinde öznenin sıfır biçim birim ile ortaya çıktığı görülür: Ali+ geldi.

Tümcede yönetici unsur olarak adlandıracağımız eylem, her bir ögeye bir durum işaretleyicisi yükler, böylece yönetilen konumunda olan her ad ya da ad öbeği bir durum işaretleyicisine sahip olur; bu durumda, durum işaretleyicileri yönetici unsurun yönetilenle bağını kurmuş olur. Diğer bir deyişle, tümcede temel yönetilen öğelerden birincisi olan özne, eylem tarafından sıfır biçimcikle işaretlenerek görevlendirilir. Diğer yönetilen öge olan nesne ise eylemin anlamına uygun olan bir durum işaretleyicisini alır (Aydın Özkan, 2017, s. 23).

Ancak bir ismin cümlede merkezi yönetici olması durumunda adıl değil eylemcil uyum gösterdiği görülür. Bu durum bir sıfatın, edatın yüklemcil olduğu durumlarda geçerlidir. Bu nedenle yüklemcil öge,

yönettiği ilk tamlayıcısıyla yani öznesiyle¹² cinsiyet, sayı ve durum bakımından tıpkı fiil gibi uyum sağlar (Tesnière, 2015, s. 103).

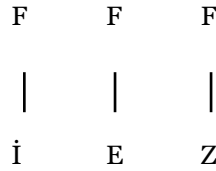
Sonuç

Sonuç olarak söz diziminde sözcükler birbirlerine ilişkisel olarak bağlıdır ve bu bağlılık yazıda görüldüğü gibi paralel bir düzlemde gerçekleşmez. Türkçede sözcükler, yönetebilme kapasitesi güçlü olandan zayıf olana doğru şöyle sıralanabilir: fiil, edat, sıfat=isim=zarf.

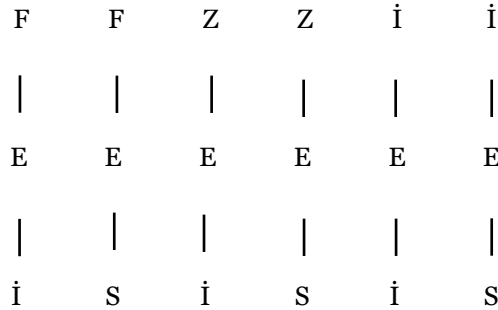
Fiil bu sözcük türleri içerisinde ayrı bir öneme sahiptir çünkü cümle denilen yapıyı oluşturan Tesnière'in düğümlerin düğümü ya da merkezi düğüm olarak nitelendirdiği sözcük fiildir. Bunun dışında edat, isim, sıfat veya zarf bu konuma ancak yüklemcil oldukları cümle yapılarında erişebilirler.

Yüklemcil olmadıklarında ise fiilin yönetimindeki cümlede tamlayan olarak yer alan bu sözcük türleri ancak düğümlerinin yöneticisi olabilirler. Bu bağlamda ağaç diyagramı ile şemalaştırıldığında aşağıdaki şekilde hiyerarşik konumlarda bağlar kurabilirler.

1. fiiller:

2. edatlar:

3. sıfatlar:

¹² Öznenin hiyerarşik durumu hakkında geniş bilgi için bkz. (Doğan, 2015).

4. Zarflar

Z	F	F
S	Z	Z
	Z	S

5. İsimler

F	F	F
İ	İ	İ
	İ	S

Kaynakça

- Aksan, D. (2020). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*. TDK Yayınları.
- Alagöz Boyraz, E. (2019). *Eski Anadolu Türkçesinde çatı*. [Doktora Tezi] Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın Özkan, I. (2017). *Türkçede istemi artıran biçimbilgisel kategoriler*. The Journal of Academic Social Science Studies, 2(60), s. 183-195.
- Aydın, İ., & Torusdağ, G. (2013). *Dependency grammar of Lucien'e Tesnière in the perspektife of Turkish, English and French*. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 8(8), s. 189-201.
- Boz, E. (2019). *Türkiye Türkçesi sözcük türleri*. E. Boz (Ed.) içinde, Türkiye Türkçesi III sözcük türleri (2 b.). Gazi Kitabevi.
- Boz, E. (2020). *Türkiye Türkçesinde sözcük türleri üzerine bir tasnif denemesi*. Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi, 1(1), s. 1-10.
- Delice, H. İ. (2012). *Sözcük türleri nasıl tasnif edilmelidir?* Turkish Studies, 7(4), s. 27-34.
- Doğan, N. (2011). *Türkiye Türkçesi Fülllerinde İsteme Göre Anlam Değişmeleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, N. (2015). *Türkçede özne seçme hiyerarşisi*. Dil Araştırmaları, 9(17), s. 159-177.
- Doğan, N. (2015a). *Türkçe sıfatların istem bilgisi*. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 12(3), s. 77-90.
- Karacan, N. (2023). *Bağımsal dil bilgisi yaklaşımına göre Eski Türkçe edatlarda istem*. Eğitim Yayınevi.
- Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tesnière, L. (2015). *Elements of structural syntax*. (T. Osborne, & S. Kahane, Çev.) John Benjamins Publishing Company.

Kısaltmalar:

E: Edat

F: Fiil

G: güney

İ: İsim

KT: Kül Tigin

Kur.Ter: Kuran Tercümesi

S: Sıfat

Z: Zarf